

F.ӘНЕС

МАХАМБЕТ ӨЛЕҢДЕРІ НҰСҚАЛАРЫНДАҒЫ МАҚСАТТЫ ЖӘНЕ
ТЫНЫС БЕЛГІСІНЕ ҚАТЫСТЫ ПАЙДА БОЛҒАН АУЫТҚУЛАР

В статье говорится о пунктуационных и лексических отклонениях в поэтических изданиях Махамбета Утемисулы.

Yazar M. Ötemisulu eserlerindeki amaçlı ve noktalama işaretleri açısından ortaya gelen değişiklikleri değerlendirmiştir.

Мақсатты ауытқулар негізінен мәтін ішіндегі сөздердің ұйқас үшін, өлең сөздің сұлулығы үшін шығарушылардың қажет деп тапқан синонимдерімен, мағынасы көмескі тартқан сөздерді түсінікті болып табылатын атауларға ауыстыруымен және ең бастысы, саясат (цензура) араласқан тұста белгілі бір сөздерді әдейі өзге бір сөзбен ауыстыруға байланысты болып келеді.

Оған жоғарыда біз *лексикалық ауытқулар* деп таныған сөздер тобы мысал бола алады. Әрине, бұл – санамаланған өзгерістер тілге, мәтін тұтастығына жасалған тікелей қиянат. Махамбет өлеңдерінде саяси цензураның дүмпуімен жасалған өзгертулер уақтылы текстологиялық жағынан қайта қалпына келтірілмегендіктен, мектеп бағдарламаларынан бастап, жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдарына дейін еніп, құлаққа сіңісті болып кеткен. Сондықтан да кейінгі ұрпақ (адресат) бұрмаланған сөздердің астарына үңілместен, сол күйінше оқи беретін дәрежеге жеткен. Мәтінтанушы маманның тікелей міндеті мәтіннің құрылымын о бастағы қалпына барынша жақындату болғандықтан, әр жылғы тізімдерді салыстырып, автор қолданған түпнұсқаға барынша жуық варианттарды сыни (канондық) нұсқада таңдап алуға тура келеді. Мысалы:

*Тағы сынды **мырза** едік (1989)//*

*Тағы сынды **ер** едік (1974).*

*Бұлықсып жүрген **мырзадан** (1989)//*

*Бұлықсып жүрген **ерлерден** (1939, 1948, 1974).*

Қанның тобы үш атты (1948, 1939)//

Орыс добын үш атты (1989).

Алаштағы жақсыдан (1989, 1948)//

Елдегі асыл жақсыдан (1939).

Мұсылманның баласын (1989)//

Қара қазақ баласын (1939, 1948, 1974).

Ауызы түкті кәуірдің (1925)//
Ерегіскен дұшпанды (1989, 1939).

Тізімдердегі тыныс белгілеріне қатысты пайда болған айырымдар.

Тыныс белгілерінің төл тілімізде қалыптасуы ұлттық жазудың қалыптасуы дәуірімен байланыста қарастырылып жүр [1]. Сол сияқты профессор Б.Әбілқасымов алғашқы қазақ газеттеріндегі тыныс белгілерінің жайына арнайы тоқталғандығы белгілі [2, 61]. Бұл көрсетілген еңбектерден қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің біртіндеп бір ізге түсе бастауы ХХ ғасырдың алғашқы ширегіне дейін созылғанын көреміз.

Ал жалпы тыныс белгі, пунктуациялық ережелердің бір қалыпқа түсуі хат мәдениетінің дамуы, түрлі әдеби шығармалардың баспа бетін көруімен байланысты, қажеттіліктен туындайтыны белгілі.

Араб әліпбиін пайдаланған тілдердің қай-қайсысында да көпке дейін тыныс белгілері бір ізге түсіп, жалшылық сипат ала қоймағандығы туралы проф. А.Казембек былай дейді: “В восточных языках нет знаков препинания (исключая в Ал-коране). Это одно из существенных причин, по которым книжный язык всегда отличается от языка разговорного. Если персынину или турку вздумалось бы писать своим разговорным языком какую-нибудь сказку или роман, то какое сочинение для азиатца было бы столько же запутано и непонятно, сколько для европейца любое романтическое сочинение без всяких знаков препинания, без больших букв и без всякого отделения предметов; Турки, чтобы облегчить эти неудобства, которыми их язык изобилует преимущественнее перед восточными языками, прибегают в книжном языке к частому употреблению союзов, деепричастий, причастий и других частей речи, которые служат у них к соединению фраз и предложений, составляющих одно целое, нередко чрезвычайно длинное” [42, 436]. ХІХ ғасырдың екінші жартысында араб графикасымен жарық көрген аздаған қазақ кітаптары тыныс белгілерін жүйелі пайдалана қоймаған еді. Бұл жөнінде Б.Әбілқасымов былай дейді: “Ең алғашқы баспасөзіміз “Түркістан уәләяті газетінде” де ешбір тыныс белгісі қолданылмаған. “Дала уәләяті газетінің” шыға бастаған алғашқы жылдарындағы номерлерінде де тыныс белгісі кездеспейді. Тек қана ұзақ күрделі ой не бір тұтас пікір біткенін білдіру үшін екінші ой жаңа жолдан басталып жазылғаны байқалады. Ал осы абзацтағы сөйлемдердің өзін бір-бірінен ажырату өте қиындық келтіреді» [2, 63].

1896 жылғы 4 августағы 31-номерінен бастап “Дала уәләятінің газетінде” тыныс белгілерінің қазіргі жаңа жүйесі туралы хабарлама жарияланады. Онда *нүкте* (.) – тыныс, *нүктелі үтір* (;) –

жарты тыныс, ал *үтір* (,) – тыныстың төрттен бірі деп аталғанымен, қолданылатын орындары көрсетілмеген. Кейіннен 1898 жылдан бастап, сызықша, оның қолданылатын орны жөнінде хабарлама берілген. Мұндай ала-құлалық қазақтың тұңғыш ұлттық басылымы саналатын “Қазақ” газетінде (1913-1917) ғана айқындалып, жоғарыда аталғандарынан өзге сұрау (?), леп (!), сұраулы леп (?!), жақша (), қос нүкте (:) белгілері еркін қолданылатын дәрежеге жеткен [3, 74-75].

Әрине, бұл тыныс белгілік ауытқулар арасында мәтіндегі тыныс жолдарын, интонацияны жүйелеумен қатар сөздің (тіркестің) мағынасын да өзгертіп тұратын тұстары жоқ емес. Мысалы:

Қоғалы көлдер, құм сулар (1925)//
Қоғалы көлдер, құм[,] сулар (1939, 1948, 1989).

Кімдерге қоныс болмаған[,] (1925)//
Кімдерге қоныс болмаған[?] (1948, 1974)//
Кімдерге қоныс болмаған[?!] (1989).

Жау іздеген ерлердің [–] (1939, 1948)//
Жау іздеген ерлердің (1925, 1989).

Тізімдерде көп нүктені” (...) қойыла бастауы 1939 жылдан бастап беле” алады:

Біздің бүйткен бұл іске[...] (1939)//
Біздің бүйткен бұл іске[,] (1925, 1989, 1948, 1974).

Іштегі қызғын басылды-ау[!..] (1939)//
Іштегі қызған басылды-ау[,] (1925)//
Іштегі қызғын басылды-ау[!] (1989, 1974, 1948).

Ажалымыз қайдан-ды[!] (1925)//
Ажалымыз қайдан-ды[?!] (1948)//
Ажалымыз қайдан-ды[?] (1989).

Исатай [–] басшы, мен [–] қосшы (1989, 1974)//
Исатай басшы, мен қосшы (1925).

Орыс добын үш атты[...] (1925, 1939)//
Сонда батыр жөнелді[.....] (1925)//
Қан әскері кенелді[.....] (1925).

Әдетте қалыптасқан үш ноқатының орнына төрт-бес ноқаттың қойылуы тыныс белгілері жөніндегі ғылыми пікірдің әлі де орнықтағандығын білдіреді.

Нұсқаларда сөз мағынасының өзгеруіне әсер ететін *-ды, -ді, -дағы, -дайын, -дейін* көмекші элементтердің бірге немесе сызықша арқылы жазылуына байланысты туындаған орфографиялық ауытқуларды атап өтпеске болмайды.

Түлкі дейін түн қатып (1925)//
Түлкідейін түн қатып (1989).

Қарындасым барды деп (1925, 1939, 1948)//
Қарындасым бар-ды деп (1989).

Қайғырамын мен дағы (1925)//
Қайғырамын мендағы (1948, 1939)//
Қайғырамын мен-дағы (1989).

Кім жеңері талайды (1925)//
Кім жеңері талай-ды (1989).

Кейде *де, да* көмекші етістіктері де өзінің алдындағы сөзбен бірігіп жазылып кетіп отырған:

Малың берде, басың қос (1939).
Сенде айрылдың көліңнен (1939).

Қарадан бірақ тусайшы (1939)//
Қарадан бір-ақ тусайшы (1989).

Егер тізе берсек, тыныс белгіге, орфографиялық нормаға қатысты туындаған айырмашылықтар өте көп. Біздің түйіндеп айтарымыз, мәтінтануда ұсақ-түйек нәрсе жоқ. Әсіресе, әдебиетшілер мәтінді қалпына келтіруде тыныс белгіге аса көп мән беріп жатпайтыны жасырын жәйт емес. Сол себепті лингвомәтінтанушы сыни (канондық) мәтін түзер тұста ең алдымен осы тыныс белгі, сөздердің дұрыс жазылуына баса назар аударуы шарт. Бұл өз тарапынан жалпы тіл тазалығына, әдеби тіл мәдениетін көтеруге ықпал етері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Новикова Т.М.* Лингвистика текста: Современное состояние, синтаксис и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. М., 1978. -267 стр.; *Новикова Л.А.* Художественный текст и его анализ. М., 1988; *Әбдірахманов Т.* Сөз – текстология жайында // Қазақ әдебиеті, 1966, 25-февраль, №9 (С.Торайғыров шығ.

Әнес Ғ. Махамбет өлеңдері нұсқаларындағы мақсатты ...

- Текстологиясы туралы); *Еспембетов А.* Сөз төркінін іздесек...// «Жалын», 1980; 3.
Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Арыс, 2004.-283 б.
2. *Әбілқасымов Б.* XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. – Алматы, Ғылым, 1988. – 144 б.
 3. *Момынова Б.* «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы, Арыс, 1998. – 110 б.

REZUME

ANES G. (Almaty)

PUNCTUATION AND LEXICAL DEVIATIONS IN POETIC EDITIONS OF MAHAMMET UTEMISULY

The article deals with the punctuation and lexical deviations in poetic editions of Mahambet Utemisuly.